

МУСТАҚИЛЛИГИМИЗ 10 ЙИЛЛИГИДА

Ўзбекистон археологияси

Муборак 10 йиллиги тобора яқинлашиб келаётган мустақиллигимиз даврида барча соҳалар каби тарих фани хусусан археология илмида ҳам муҳим ўзгаришлар амалга ошди. Бой ўтмиш моддий маданиятимизни авайлаб асраб ўрганиш ва уни келажак авлодларга етказишдек мураккаб вазифа давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Давлатимиз раҳбари И.А.Каримовнинг бир гуруҳ тарихчилар билан учрашув чоғидаги ва «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асаридаги фикр-мулоҳазалар, ғоялар¹ биз тарихчилар учун дастуриламал бўлиб қолмоқда.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон археология фани салмоқли ишларни амалга оширилди. Айтиш мумкин-ки, археологик ишлар кўлами олдинги даврга нисбатан бир неча баробар ортди, бу ўз навбатида бу фанни фактологик базасини ортишига олиб келди.

Албатта, мустақиллик^{чи} дастлабки йиллари археологик қазилмалар ташкил этиш ва олиб боришда айрим қийинчиликларга дуч келинди. Чунки, ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан совет давридаги тамойиллар умрини яшаб бўлган, янги замонга мос ва хос бўлганлари ҳали ишлаб чиқилган эмас эди. Яна бир муаммо: тақчил ҳисобланган археолог мутахасис кадрларни бозор иқтисодиёти шароитида шу соҳада сақлаб қолиш ва янги кадрлар билан таъминлаш вазифаси турарди. Мустақиллигимиз 10 йиллик арафасида айтишимиз мумкин, Ўзбекистон археологлари, жумладан шу соҳанинг маркази бўлмиш Археология институти ўз вазифаларини шараф билан бажармоқда.

¹ Ислон Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Ўзбекистон тарихи, 1999, №1.

Маълумки, археологлар илмий изланишлари икки қисмдан иборат: дала тадқиқот-қазув ишлари ва лаборатория-таҳлил ишлари. Айниқса дала-қидирув ишлари кўпроқ ташқикий ва моддий томонларга, маблаг масаласига бориб тақалади. Институт Илмий Кенгаши ва раҳбарияти мавжуд вазиятдан келиб чиқиб илмий изланишлар асосий йўналишларини ишлаб чиқди. Бу илмий қидирув ишлар режасини 4та катта йўналишга бирлаштириш мумкин:

1. Бюджет ҳисобидан белгиланган режали мавзулар бўйича тадқиқотлар;

2. Ўзбекистон республикаси Фан ва Техника Давлат қўмитаси грантлари асосидаги илмий тадқиқотлар;

3. Маҳаллий ҳокимиятлар (вилоятлар, туманлар, шаҳарлар) билан ҳамкорликда олиб борилаётган хўжалик шартномасидан келиб тушадиган маблағлар эвозига қазिश қидириш изланишлари;

4. Чет эллардаги илмий-муасасалар билан ҳамкорликдаги қўшма экспедициялар фаолияти;

I. Давлат бюджети ҳисобидан режали мавзулар бўйича тадқиқотлар.

Республика Фанлар Академияси президиуми ижтимоий фанлар бўлими томонидан тасдиқланган режадаги мавзулар бўйича салмоқли изланишлар кетмоқда. Жумладан 4та мавзу бўйича 15га яқин мунтазам археологик отрядлар республикамизни деярли барча вилоятларида археологик ишлар олиб бермоқдалар. Асосан изланишлар Ўзбекистонни энг қадимги тош даври маконлари (1-мавзу); бронза давридан то араблар истилосигача моддий-маданият (2-мавзу); ўрта асрлар археологик комплекслари (3-мавзу); ёдгорликларни химиявий таъмирлаш (4-мавзу) каби соҳаларни қамраб олган. Бу борада Жиззахда (Пардаев М.Х.), Фарғона водийсида (Матбобоев Б.Х.), Бойсунда (Абдуллаев К.), Ургутда (Бердимуратов А.Э.), Тошкент вилоятида (Буряков Ю.Ф.), Сирдарёда (Грицина А.А.) салмоқли ишлар бажарилди. Фарғона шимолий худудларида Мунчоктепа кўҳна мазориди, Поп шаҳар харобасида (Баландтепа) олдинги йиллардаги изланишлар давом эттирилди.

ҳам ишлар олиб борилмоқда (Хўжаназаров М.). 1999-2000 йилларда асосий эътибор Зарафшон воҳасидаги Қизилқум чўлидаги тошлардаги расмларни ўрганишга қаратилди. Бўкантау, Бийронсой, Сармишсой атрофларидаги тошлардаги расмлар ҳисобга олинди (А.Л. Moskalewska, М. Hudjanazarov, 2000). Аммо бизлар бу соҳадаги ишларимизни янада кучайтиришимиз зарур. Чунки қўлга киритилган грантлар Ўзбекистондаги археологик ёдгорликлар сони ва асори-атиқалар кўлами олдидан дарёдан томчи халос.

3. Маҳаллий ҳокимиятлар билан олиб хўжалик шартномалари асосида борилаётган изланишлар.

Бу йўналиш айтиш мумкинки мустақиллик йилларида археологаримизга очиб берилган янги имкониятдир. Чунки жойларда ўз тарихига, ўтмишига қизиқиш кучайиб кетди. Вилоятлар, туманлар, шаҳарлар асосан шаҳарлар ёшларини аниқлаб бериш ёки бирор қурилиш муносабати билан археологларга мурожаат этадилар. Маҳаллий ҳокимиятлар буюртмаси билан Хива ва Бухоро шаҳарларида узоқ йиллар археологик қизишма ишлари амалга оширилди. Қилинган ишлар пировард натижаси ўлароқ, уларнинг 2500 йиллик тўйлари ЮНЕСКО раҳномолигида халқаро жамоатчилик томонидан кенг нишонланди. Худди шундай мисли кўрилмаган археологик қазув ишлари Аҳмад ал-Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги муносабати билан кўҳна Қува (Қубо) шаҳар харобасида олиб борилди. Қува Комплекс Экспедициясини (Ширинов Т.Ш.) салкам 10 ойлик илмий-қидирув ишлари самарисида арк, шаҳристон ва рабодни 10 нуқтасида кенг қамровли археологик қазилмалар қилинди. Қувани асос солинишидан то XIII аср бошларигача бўлган тарихи билан боғлиқ моддий-маданият ашёлар топиб ўрганилди (Ширинов Т.Ш., Матбобоев Б.Х., Иванов Г.П., 1998). Иш жараёнида аниқланган айрим топилмалар қиммати нафақат Фарғона водийси, балки Марказий Осиё тарихида муҳим ўрни тутади (қадимги турк ёзуви туширилган сопол буюмлар, кўҳна турк танга-чақалари хазинаси, ўрта аср

нафис шиша идиш намуналари кабилар) (Матбабаев Б.Х., Грицина А.А., 2000).

Кейинги йилларда Марғилон шаҳар ҳокимлигининг ташаббуси билан шаҳар ёшини аниқлаш бўйича бир қанча ишлар амалга оширилди (Анарбаев А.А.).

Шу кунларда вилоят ҳокимликлари билан ҳамкорликда Термиз шаҳрида (Пидаев Ш.Р.), Кармана ва Работи Малик (Навойи вилоятида ишлар раҳбари Хўжаназаров М.) каби ёдгорликларида кенг кўламли археология ишлари кетмоқда. Термиз шаҳрини ёшини аниқлаш бўйича кўп йиллик изланишлар 2001 йили ўз ниҳоятиса етиш арафасида турибди. Бу йил Термиз шаҳрининг 2500 йиллик юбилеи кенг миқёсда нишонланади. 25 асрлик шаҳар тарихини асослашда археологлар хулосаси ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Кармана ёшини аниқлаш бўйича шаҳарни Бурқуттепа, Кўҳна Қўрғон, Арк каби ёдгорликларида ишлар олиб борилмоқда. Ҳозирча Бурқуттепада энг кўҳна қатламлар (мил.авв. IV аср) аниқланди (Грицина А.А., Мирзаахмедов Д.К., Хужаназаров М., Рахимов К., 2000). Ўзбекистон маданият ишлари Вазирлигининг ёдгорликларни сақлаш ва улардан фойдаланиш Бош бошқармаси (Б.У.Усмонов) билан ҳамкорликда Навоий вилоятидаги бошқа бир ёдгорлик Работи Маликда меъморий ўрганиш ва таъмирлаш ишлари кетмоқда. Маълумки, Работи Малик (XI-XII аср) дастлаб Қорахонийлар сулоласи вакиллари қароргоҳи бўлиб шаклланган, кейинча унга бир оз ўзгартиришлар киритилиб карвонсаройга айлантирилган. Археологик ва ёзма маълумотларга кўра Работи Маликда ҳаёт то XX аср бошларигача қайнаган экан (Немцева Н.Б., 2000).

Айтиш жоизки, ишларимизни ташкил этиш ва уни маблағ билан таъминлашда ушбу вилоятлар ёрдами катта бўлмоқда. Айни пайтда Андижон вилоятида Бобур халқаро фонди ёрдами билан ҳам Андижон шаҳрини ўрганиш бўйича ишлар бошлаб юборилди (Матбобоев Б.Х.).

4. Чет эллардаги илмий муасасалар билан ҳамкорликдаги қўшма экспедициялар.

Кейинги 10 йилда ўзбек археологияси қўлга киритган энг улкан ютуқларидан бири уни жаҳон фани уммонига ўз бўй-басти билан кириб бориши бўлди. Айниқса бизнинг археологларимиз ривожланган Европа, Америка ва Осиё мамлакатлари билан ҳамкорлик қилмоқдалар. Ўзбек археологлари жаҳондаги танилган археология марказлари ва машҳур музейларида бўлиб ўз маърузалари билан қатнашмоқдалар. Ўз навбатида хорижлик ҳамкасблар ўзбек халқининг кўҳна моддий маданиятини ўрганиш ва уни жаҳонга танитишда актив қатнашмоқдалар. Ҳозирда Ўзбекистонда 10дан ортиқ қўшма экспедициялар катта илмий-археологик режаларни амалга ошириш борасида иш олиб бормоқдалар:

1. Ўзбек-Фаранг Афросиёб экспедицияси (Афросиёб, Кўктепа);
2. Ўзбек-Фаранг Бақтрия экспедицияси (Кўҳна Термиз);
3. Ўзбек-Олмон экспедицияси (Жаркўтон);
4. Ўзбек-Италия экспедицияси (Бухоро);
5. Ўзбек-Япон экспедицияси (Қоратепа, Сурхондарё);
6. Ўзбек-Италия экспедицияси (Самарқанд);
7. Ўзбекистон-Россия (Пойкенд, Бухоро);
8. Ўзбек-Япон Бақтрия экспедицияси (Далварзин, Сурхондарё);
9. Ўзбекистон-Австралия экспедицияси (Қорақалпоғистон МР);
10. Ўзбек-Америка Кеш экспедицияси (Китоб, Шахрисабз туманлари);
11. Ўзбекистон-Россия палеолит экспедицияси (Самарқанд ва Тошкент вилоятлари);
12. Ўзбекистон-Польша Қизилқум экспедицияси.

Бу қўшма экспедициялар ичида Самарқанд ва уни атрофида иш олиб бораётган ўзбек-француз экспедициясининг илмий кашфиётлари катта аҳамиятга эгадир (Франс Грене, Исамиддинов М.Х). Ушбу экспедиция қатнашчилари 10 йилдан ортиқ дала мавсумлари давомида

Афросиёбни ўрганишда муҳим янги саҳифалар очдилар. Айниқса стратиграфик кузатувларда қайд этилмаган Афросиёб О^а, О^б комплексларини ажратилиши, VIII асрга оид муҳташам саройни тўла очилиши, Афросиёб ғарбий қисмидаги Жума масжид остидаги маҳабатли саройни ўрганилиши на фақат Ўзбекистон, балким Ўрта Осиё археологиясидаги муҳим кашфиёт ҳисобланади (Исамидинов М.Х., 2000; Карев Ю.В., 1999; Грене Ф., Иваницкий И.Д., 2000). Ушбу экспедиция кашфиётлари ичида 2000 йили Челак туманидаги «сак маликаси» қабрини очилиши алоҳида ўрин тутади.

Кейинги йилларида яна бир Ўзбек-Фаранг экспедициясининг Кўҳна Термиздаги ишлари салмоқли бўлмоқда (Пьер Лериш, Пидаев Ш.Р.). Асосан Эски Термиз ва уни атрофида археологик ёдгорликлар, улар стратиграфияси айниқса муҳофаа деворлари тарихи чуқур тадқиқ этилмоқда. Бу экспедиция ўзбек халқи ўтмиш маданияти чет элларда кенг тарғиб қилиб келмоқда (Қаранг: *Dossiers d'Archeologie*, 1999).

Япония билан яна бир ҳамкорлик (Токиодаги «Ипак йўли» халқаро Академияси) Қоратепа буддавийлик ибодатхонасида ҳам бир мунча ютуқлар қўлга киритилди. Буддавийлик ибодатхонасининг муқаддас иншоотларида ступа ва уни атрофида ишлар давом эттирилди. «А» иншоот ҳовлисида турган токчаларда иккита ҳайкал топилди. Яна ступа яқинидаги йўлакда икки дона нисбатан яхши сақланган задагон аёл ва эркак ҳайкаллари аниқланди. Яна тош ва гипсдан ясалган ҳайкалтарошлик намуналари, санскрит ва кхорошти алифболарида битилган диний текстлар ҳам қайд этилди (Пидаев Ш., Като Кюдзо, 2000).

Европани ривожланган мамлакати Германия Археология институти Евроосиё бўлими 1994 йилдан буён Сурхондарё вилояти, Шеробод туманидаги машҳур Жарқўтон ёдгорлигида изланишлар олиб бормоқда (Дитрих Хуфф, Шайдуллаев Ш.Б.). Хусусан, Сополли маданияти аҳолисининг диний қарашлари тўғрисида маълумотлар қўлга киритилди. Жарқўтон аркидаги изланишлар бу ерда на фақат сарой бўлганини балки

патриархал оилалар ҳам яшаганлигини кўрсатди. Мисол учун ковлаб очилган 4-7 хонали уй-жойларни келтириб мумкин. Шу кунгача Жарқўтон яқинидаги мозорда 2000 дан ортиқ қабр ўрганилди. 1999 йили шу кунгача номаълум бўлган дафн урф-одати қайд этилди. Яъни хумга солиб кўмилган марҳумларни хумга солишдан олдин очиқ осмон остида қуёш тобида узоқ бўлганини тасдиқ этувчи излар аниқланди (Дитрих Хуфф, Шайдуллаев Ш., 2000).

Бухоро вилоятининг Жондор туманидаги Учқулох ёдгорлигида Италия Рим университетининг «Ўрта Осиё ва Ҳиндистон департаменти» олимлари билан археологик ишлар кетмоқда (Мирзаахмедов Д.К., Антонини К.С.). Асосан эрамизни IV-VI асрларга доир қатламлар ўрганилди. Бу даврда кучли мудофаа деворлари бунёд этилгани, бу деворлар эҳтимол шимол томондан қутилаётган турклар ҳаммасига қарши қаратилган эди.

Ўзбекистон-Россия қўшма экспедицияси (Давлат Эрмитажи) ҳам Бухоро воҳасида - Пойкенд шаҳар хароба-сида иш олиб бормоқда (Мирзаахмедов Д.К., Семенов Г.Л.). Кўп йиллик изланишлар натижасида арқда зардуштийлар ибодатхонаси очилди (эрамиз бошлари - VIII аср). Булар қаторига яна муҳим янгилик сифатида бу экспедиция аъзолари ковлаб очган ва Ўрта Осиёда исломни илк даврига оид мачит ҳамда минорани келтириш мумкин. Энг муҳими ва ибратли томони бу экспедиция йиллик ҳисоботларини мунтазам нашр этишни бошлаб юборди (Семенов Г.Л., Мирзаахмедов Д.К., 2000).

Кейинги икки йилда иш бошлаган ва ўзига хос давлатлараро муносабатлар рамзи бўла бошлаган қўшма экспедиция Ўзбекистон, Россия, Қозоғистон ва Қирғизистон республикалари ҳудудларида изланишлар олиб бормоқда (Академик Ў.И.Исломов ва Россия ФА академики А.П.Деревянко).

Ўзбекистондаги археологик тадқиқот ишларини ФА Қорақалпоғистон бўлимининг Тарих, археология, этнография институти, Ўзбекистон республикаси Маданият ишлари вазирлигининг Санъатшунослик институти, Ўзбекистон Миллий университети ва Самарқанд Давлат университетлари археология кафедралари ҳамда

Қорақалпоғистон Давлат университети Тарих факультети фаолиятларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Хусусан, узоқ Австралиянинг Сидней университети билан дастлаб Устюртда кўчманчилар маданиятига оид ёдгорликлар (стрелковидные сооружения) ўрганилган бўлса ҳозир деҳқончилик воҳаларида ҳам (Ташқирмон) археологик қазув ишлари олиб борилмоқда (т.ф.д. Ягодин В.Н.). Академик Э.В. Ртвеладзе сайти - ҳаракатлари билан Жанубий Ўзбекистондаги ноёб ёдгорлик Кампиртепада сўнгги уч йилда яна археологик ишлар жонланиб кетди ва бу нодир ёдгорлик тўғрисида умумлашма ишлар эълон этилди (Курбанов С.А., 2000). Санъатшунослик институти-нинг яна бир археология гуруҳи Япон археологлари билан Сурхондарё вилоятидаги Далварзинтепада бошланган тадқиқот ишлари давом этмоқда (Тургунов Б.А.) (Материалы полевых исследований., 1997-1999). Миллий университет (т.ф.д. Сулайманов Р.Х.) Қашқадарёда Ерқўргон ёдгорлигида, Китоб-Шаҳрисабз воҳаларидаги ишлари унумли бўлди. Биринчи бор Қашқадарё Сўғди илк деҳқончилик ёдгорликлари ирригация иншоотлари бўйича системалаштирилди (Лушпенко О.Н., 1998). Самарқанд университети археологлари гуруҳи Зарафшон воҳасида тош даври ёдгорликларини (проф. Жўрақулов М.Ж.) яна бир гуруҳи Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги бронза даври Бўстон VI қабристонини тадқиқ этиш ишларини давом эттирмоқдалар. Палеолит ва неолит даврини мутахассисларига маълум ёдгорликларида ишлар бориши билан бир вақтда янги-янги тош даври ғорлари ва маконлари ҳам аниқланди. Университетни бошқа бир гуруҳи Сополли маданиятини дафн маросимлари билан боғлиқ урф-одатларни чуқур тадқиқ этмоқда. Бўстон VI қабристонида шу йиллар давомида 230та қабр, 6та мурдаларни куйдиришда қўлланилган иншоотлар, 7та алтарь ковлаб очилди (Avanesova N.A., 1997; Аванесова Н.А., Ташпулатова Н., 1999).

Бердах номли Қорақалпоқ Давлат университети олимлари М.Турабеков раҳбарлигида Миздакхон, Топрак-қалъа, Бограхон, Дзвекескен ёдгорликларида кенг қўламли археологик қазув ишлари олиб бормоқдалар (Хакимниязов

Ж.Х., 1999). Булардан ташқари мамлакатимиз шимолида - Хоразм вилояти ҳудудида республика ФА маъмун академияси олимлари ҳам илмий қидирув ишлари олиб бормоқдалар.

Хуласс, ҳозирги кунда Ўзбекистон республикаси ҳудудида 30га яқин археологик гуруҳлар илмий-изланишлар олиб бориш мақсадида ҳар йили бир ойдан бир неча ой муддат билан дала-қазув мавсумида бўлмоқдалар. Албатта бу тадқиқотлар натижасида минглаб ўтмиш тарихимиз тилсиз гувоҳлари-моддий маданият ашёлари (тош, сопол, суяк, ёғоч, тери, ойна, металл буюмлари, уй-жой қолдиқлари) қўлга киритилмоқда. Баъзида уларни илм оламига киритиш, ўрганиш ва хулоса қилиш учун йиллар керак бўлади. Шундан келиб чиқиб археологлар олдида икки муҳим вазифа кўндаланг бўлиб қолмоқда. **Биринчиси** топилмаларни сақлаш, **иккинчиси** энг дастлабки ўрганиш натижаси билан илмий жамоатчиликни тезкор хабардор этиш. Айтиш керак-ки, республикаимизда ҳар икки масала юзасида маълум ишлар амалга оширилмоқда. Чунонки Маданият ишлари Вазирлиги томонидан жойлардаги музейларни археологик топилмаларни қабул қилиб олиш зарур чоралари ишлаб чиқмоқда. Археология институти илмий-қазув изланишлар натижалари тезкор маълумотларини илмий жамоатчиликка етказиш мақсадида ҳар йили «**Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар**» тўпламини эълон этишни бошлайди. Бу тўплам ўз олдида мамлакатимизда олиб борилаётган археологик қазишмалар тўғрисида энг янги ва сўнгги маълумотларни бериш вазифасини қўйган. Ўйлаймизки ёдгорликларга бой Ўзбекистонда изланишлар олиб бораётган ҳар бир археолог ушбу ишлардан четда қолмайди. Зеро, бу тўплам ўтмиш маданий меросимизни ўрганишда халқимиз, давлатимиз олдидаги ўзига хос ҳисобот вазифасини ўтайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аванесова Н.А., Ташпулатова Н. Символика огня в погребальной практике сапаллинской культуры (по материалам исследования могильника Бустон VI) // ИМКУ, вып. 30, 1999.

2. Анарбаев А.А. Изучение одного из ремесленных кварталов средневекового Ахсикет // ИМКУ, вып. 30, 1999.
3. Грене Ф., Иваницкий И.Д. Дворец омеядского наместника под аббасидской мечетью на Афрасиабе // Археология, нумизматика и эпиграфика средневековой Средней Азии. Самарканд, 2000.
4. Грицина А.А., Мирзаахмедов Д.К., Хужаназаров М., Рахимов К. Археологические исследования Карманинского отряда в 2000 г. // Археология, нумизматика и эпиграфика средневековой Средней Азии. Самарканд, 2000.
5. Дитрих Хуфф., Шайдуллаев Ш.Б. Некоторые результаты работ узбекско-германской экспедиции на городище Джаркутан // ИМКУ, вып. 30, 1999.
6. Исамиддинов М.Х. Генезис городской культуры Самаркандского Согда (Проблемы взаимодействия культурных традиций в периоды раннежелезного века в античности). Автореф. дисс. докт. ист. наук. Самарканд, 2000.
7. Карев Ю.В. Дворец VIII в. в Самарканде в контексте доисламской и раннемусульманской дворцовой архитектуре. Опыт исторической интерпретации. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Самарканд, 1999.
8. Курбанов С.А. Цитадель Кампыртепа (к формированию и динамике развития античных цитаделей Бактрии). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Самарканд, 2000.
9. Лушпенко О.Н., 1998. Раннежелезный век Южного Согда (По материалам памятников Китабского и Яккабатского районов). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Самарканд, 1998.
10. Матбабаев Б.Х., Грицина А.А. Археологические исследования на городище Кува в 1998 г. // ИМКУ, вып. 31.
11. Матбабаев Б.Х., 1999. Могильник Мунчактепа в Северной Фергане (Узбекистан)//РА, № 3.
12. Материалы полевых исследований Узбекистанской искусствоведческой экспедиции (УзИсЭ), вып. I-III. Ташкент, 1997-1999.
13. Немцева Н.Б., 2000. Новое о Бухарском памятнике XII века Рабат-и Малике: Караван-Сарай или Резиденция // «Ўзбекистон тарихи», 1-2 сон.
14. Папахристу О. К вопросу о функциональном назначении двух печей их Эски Ахси (Ахсикет) в Фергане // ИМКУ, вып. 30, 1999.
15. Пиддаев Ш.Р., Като Кюдзо, 2000. Предварительные итоги исследований узбекско -японской экспедиции на Кара-тепе в 1999 году // ОНУ, № 5.
16. Семенов Г.Л., Мирзаахмедов Д.К. Раскопки в Пайкенде в 1999 году. Материалы Бухарской археологической экспедиции, вып. I. Санкт-Петербург, 2000.
17. Ширинов Т.Ш, Матбобоев Б.Х., Иванов Г.П. Ахмад ал-Фаргоний даврида Кубо шаҳри. Тошкент, 1999.
18. Хакимиязов Ж.Х. Общественно-культурные и мемориальные сооружения Хорезма X-XV вв. (Историко-археологическое исследование). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Самарканд, 1999.

19. Avanesova N.A. Spätbronzezeitliche Kulturkontakte in der baktrischen Flu oase nach den Befunden den Nekropole Bustan 6 // Archäologische Mitteilungen aus Iran and Turan. Band 29. Berlin, 1997.
20. Dossiers d'Archeologie., 1999. № 247 // La Bactriane de Cyrus á Timour (Tamerlan), Paris.
21. Matbabaev B.Ch., 1998. Frühmittelalterliche Grabstätten im nordlichen Fergana-Tal (Uzbekistan) // Archäologische Mitteilungen aus Iran and Turan. Band 30. Berlin.
22. Alicja Lasota-Moskalewska., Muhiddin Hudjanazarov. Petroglitphs of mammals in the Sarmissaj Gorge Uzbek Republic.// Archaeological analyses. Warsaw, 2000.